

האתגר האירני: רקע, סכנות וסיכויים

משה גלבו

זכתה לחיזוק בלתי-צפוי עם ההתפתחות הדרמטית שאירעה בה בבחירות האחרונות לנשיאות, כשהמועמד מוחמד חאתמי, שייצג גישה מתונה יותר באירן – זכה לניצחון מוחץ. הוא הביס את מועמד הממסד החומייניסטי, מאטק נורי, שנתמך על-ידי קנאי המהפכה החומייניסטית והמנהיגות הדתית הפונדמנטליסטית, וכל כלי התקשורת, שניבאו את בחירתו.

בחירתו של שר-התברות ואיש החינוך ד"ר מוחמד חאתמי, ששירת במערב והשתלם בו, התפרשה על-ידי רבים כהצבעת אי-אמון בשלטון החומייניסטי, ששלט ברציפות למעלה מ-18 שנים, מאז המהפכה, או לפחות כביטוי מוחץ לרצון רוב העם האירני בשינוי במדיניות הפנים והחוץ של אירן. האומנם ניתן לנצל את התנופה שנוצרה עם עליית חאתמי לשלטון כדי להביא לשינוי המיוחל? האם ניתן לראות בהצהרות הפייסניות של הנשיא החדש רצון כן לחזור לחיק משפחת העמים כישות שוות זכויות וחובות? היסכים לקבלת הנורמות של הציוויליזציה המודרנית, המבוססת על כיבוד ריבונותם של כל העמים, על סובלנות כלפי הדתות השונות, על הימנעות מתמיכה בטרור ועל שיתוף-פעולה קונסטרוקטיבי לקידום יציבות, שלום וביטחון? או שמא ההכרזות הסימפטיות של חאתמי אינן אלא פעולת הסחה שנועדה לרכוש לגיטימציה ולהרדים את הקהילה הבינלאומית, כדי להרוויח זמן לפיתוח נשק להשמדה המונית וטילים בליסטיים ארוכי-טווח, ולהמשיך בפעילות חתרנית למימוש היעד של "יצוא" המהפכה האירנית?

אלה שאלות נוקבות שקשה לענות עליהן מבלי לתהות על קנקנם של העם והחברה האירניים, מרכיביהם, מוקדי הכוח וההשפעה בקרבם, ומקומה של הדת ומנהיגותה במדינה. חיוני גם להבין את הרגישות הלאומית שפיתחו האירנים בעקבות ההתפתחויות שעברו עליהם בהיסטוריה שלהם מבית ומחוץ, ואת התייחסותם לעולם החיצוני בכלל, ולשכניהם מעבר לגבול בפרט. וכל זאת בהקשר של

שיא המשבר בין האו"ם, ארצות-הברית ומדינות המערב עם עירק, בעקבות הפסקת עבודתם של משקיפי האו"ם שחיפשו נשק להשמדה המונית, וגירושם של המחפשים מעירק, התחולל באירן השכנה תהליך כמעט הפוך: לאחר שגריי הקהילה האירופית נטשו את טהרן לאות מחאה, בעקבות "משפט מיקונוס" בגרמניה ופסק הדין ב-10 באפריל 1997 שקבע שאכן היתה מעורבות אירנית ישירה ברצח ארבעה ממתנגדי משטר חומייני בברלין – הם חזרו לטהרן כעבור זמן קצר, ובפרופיל נמוך. זאת ועוד: מדינות האיחוד האירופי אף השלימו עם האולטימטום האירני, שעמיתם השגריר הגרמני ייעש על החלטת בית-המשפט הגרמני נגד הטרוריסטים האירנים ויחזור אחרון. הם המתיקו את גולת העלבון בכך שהשגו גם את שובו של שגריר צרפת – שהתלווה לעמיתו הגרמני...

כך הסתיימה פרשת ה"ברוגז" בין מדינות האיחוד האירופי לאירן. אירן רשמה לזכותה הישג מדיני בעקבות החלטת מדינות אירופה להעדיף את רווחי הנפט ואת השיקולים הכלכליים על הסולידריות עם ארצות-הברית והצורך להיאבק אתה יחד כדי לאלץ את אירן לסגת מדרך הטרור הבינלאומי, להפסיק את ניסיונותיה לייצר נשק להשמדה המונית וטילים ארוכי-טווח, ולסכל את חבלותיה בתהליך ההידברות להשגת שלום במזרח התיכון. כ"עלה תאנה" לכיסוי עריקתם מארצות-הברית שהצילה אותם לאחת מכיבוש, מחורבן ומהתמוטטות כלכלית וצבאית, טענו האירופים שניתן להשפיע על אירן לשנות דרכה בדו-שית מבוקר ונוקשה. הגרסה שניתן ורצוי לנהל דו-שיח עם אירן

משה גלבו כיהן כשגריר ישראל ביוון, בניגריה ובפינלנד, כציר ישראל בטהרן (עד למהפכה), וכקונסול כללי בשיקגו ובאטלנטה. כן שירת במשרד-החוץ כיועץ לשרי-החוץ לענייני העולם היהודי ולנושא הכנסיות והוותיקן. לפני-כן שירת כממונה על הסיוע המיוחד למדינות מתפתחות במשרד-הביטחון. מאמרו של מ"ג, "אנדראס פנדראו, מנהיג ופופוליסט", ראה אור בגיליון 5/97 של **נתיב**.

משקלה וחשיבותה של אירן במאזן הכוחות במזרח התיכון ושל הפוטנציאל הכלכלי הרב הטמון בה.

בחישובי אלה המנסיים להבין את אירן, תופס מקום מרכזי מיקומה באזור מפתח במזרח התיכון ובמערכת הבינלאומית. אירן היא אזור אסטרטגי רב חשיבות ועל כן זירה למאבקי כוח של מעצמות-העל. כך במלחמת-העולם הראשונה והשנייה, ובמלחמה הקרה. שטחה הגדול של אירן, כ-1,645,000 קמ"ר (כמעט כפליים משטח מצרים, ושווה בגודלו לגרמניה, איטליה, צרפת, אנגליה, בלגיה, הולנד ודנמרק גם יחד), נוסף על התפתחותה הדמוגרפית המואצת: במפקד האוכלוסין הראשון שנערך בה, ב-1956, מנתה אוכלוסייתה 18,954,764 נפש.¹ אולם כבר בסוף 1997 מוערכת אוכלוסייתה ב-67,540,002 נפש.² אירן היא אפוא המדינה המאוכלסת ביותר במדינות המזרח התיכון: אחריה מצרים 64,791,891 נפש, ותורכיה — 63,528,225.³ נוסף על גודלה הגיאוגרפי ועצמתה הדמוגרפית משופעת אירן בנפט ובגז, נוסף על אוצרות טבע ומינרלים אחרים. אירן היא המשווקת השנייה בגודלה של נפט במזרח התיכון (אחרי ערב הסעודית), ומפיקה, לפי ההערכה, כ-8 מיליון חביות נפט ליום. אך אירן אינה מייצרת רק אנרגיה ונפט, אלא שוכנת לחוף המפרץ הפרסי ומצרי הרומז, שהם נתיב הנפט החשוב והרגיש של האזור כולו: עירק, ערב הסעודית, כוויית וסוכיות המפרץ. דרך המצרים עוברות מכליות הנפט למיליוני אזרחים במדינות רבות בעולם, ואירן יכולה להיות גורם מועיל וחיובי, או מפריע ומחבל, בעורק כלכלי ממדרגה ראשונה זה.

נתיב הזוהר והייסורים של אירן

למרבית הצער, עושרה, גודלה ומיקומה הגיאופוליטי לא הקנו לאזרחי אירן את השלום ואת הרוחה המצופים. תולדות אירן שזורים במלחמות אכזריות עם אויבים ופולשים מבחוץ, מהפכות אלימות, מרחצי דמים ומשטרים עריצים ומושחתים מבפנים. אירן הותקפה ונכבשה בידי היוונים, הערבים (שהשליטו בה את האיסלאם), התורכים, המונגולים והאפגנים. במאה השמונה-עשרה חדרו אליה הבריטים והרוסים, ובמלחמת-העולם הראשונה חילקו את אירן ביניהם, כשהבריטים שולטים בדרומה, והרוסים בצפונה. גם בשחר כניסתה של אירן לעידן המודרני, בעקבות ה"פוטש" של ריזא חאן, שהחזיר את המלוכה לידיים אירניות ואיחד את כל חלקי אירן תחת שלטונו, המשיכו המעצמות לבחוש בענייני אירן. לאחר גילוי הנפט במדינה השתלטו חברות זרות על מקורות הנפט והקימו חברות מונופוליסטיות, שמהן נהנו בעיקר גורמים זרים, ושכבה דקה ביותר של המלוכה והאליטות האירניות.

במלחמת-העולם השנייה נקט מייסד אירן המודרנית, השאה ריזא חאן פהלווי, עמדה ניטרלית ואפשר חדרת סוכנים גרמנים לארצו. מאידך, שימשה אירן מסדרון חיוני ביותר בין ארצות-הברית והמערב לברית-המועצות המותקפת, כשצבאותיה של רוסיה לחמו במוסקווה ובלנינגרד והיה צורך לשגר להם נשק ומזון. אולם בתום המלחמה סירבה ברית-המועצות לפנות את צפון אירן וסיפחה אותה לברית-המועצות באמצעות ממשלת בובות

שהורכבה מקומוניסטים אירניים ומפלגת "הטודה", שהחליטו להסתפח ל"מולדת" הסובייטית. אבל השאה הצעיר והבלתי-מנוסה, מוחמד ריזא פהלווי, הצליח להביא לנסיגת הסובייטים מצפון אירן (במאי 1946), לאחר מאבק קשה שהפך לחלק מהמלחמה הקרה. ניסיונות הסובייטים, בעזרת המפלגה הקומוניסטית האירנית, לחתור תחת אחדות אירן וליזום פעולות חבלה והתנגדות נגד השאה, לא פסקו — דבר שדחף את אירן לזרועות ארצות-הברית והמערב.

המלחמות והכיבושים הבלתי-פוסקים והמתישים באירן, תוצאה של מדיניות חוץ, לוו גם על-ידי התמוטטות ותככים, מעשי רצח של שושלות מלכותיות, מאבקי ירושה, והתפשטות המחסור, העוני והבערות. תופעות השחיתות במערכת השלטונית לוו בדיכוי ובגילויי אלימות ויצירת פערים כלכליים וחברתיים, שהביאו לחוסר יציבות ולתחושת דיכאון כלפי פנים.

התקוות שתלו אירנים רבים בירש הצעיר, מוחמד ריזא שאה, לא נתגשמו להערכתם. המעבר מ"ילד שעשועים" בוהמי לנושא באחריות כבדה לגורל עם ומדינה בעייתיים במצוקה; הניסיון להתנקש בחייו; רציחת ראש-ממשלתו המסור (עלי) שסייע לו בתקופות קשות, ניסיון הדחתו על-ידי ראש-הממשלה מוצאדק; מאבקי נגד הפולשים הסובייטים וניסיונם לחלק את אירן מזה, חששו מהאיום העירקי מזה, ומחלת הסרטן הקשה שהתישה אותו, היו רק חלק מהאתגרים אתם היה עליו להתמודד.

היסטוריון אוביקטיבי ימצא שהשאה ניסה ואף ביצע רפורמות נכבדות בחברה, בכלכלה, בחינוך ובפיתוח באירן. אך אלה לא נראו בעיני אירנים רבים ואף גרמו לנפילתו. הוא העניק זכות בחירה לנשים באירן, צעד שנחשב ל"מהפכה זוטא", וגרם להתנגדות וזעם בממסד הדתי הקנאי. כן ביצע "מהפכה לבנה", והעביר את הבעלות על חלק עצום מקרקעות אירן, שהיו בידי מספר קטן של משפחות עשירות, לבעלות האריסים והאיכרים. הוא העביר את השליטה על מקורות הנפט ועל תעשיית הנפט, שהיתה בשותפות של אירן עם קונסורציום בינלאומי, לבעלותה הבלעדית של אירן. הוא ניסה להעלות את אירן על דרך ההתפתחות הטכנולוגית המודרנית ולקדם באמצעותה את החינוך, המחקר, האקדמיה והרפואה ואת מערך ההגנה והביטחון האירני.

צעדיו אלה של השאה הביאו להתקרבות למדינות המערב ולארצות-הברית ולתרבותן, וליחסים בלתי-נמנעים עם החברה הנוצרית והחילונית. מדיניות זו גונתה על-ידי יריביו במחנה האיסלאמי כהתמערבות, חילון ובגידה באיסלאם, ועל-ידי השמאל והקומוניסטים — כהתבטלות וכמכירת אירן למערב.

הרווחים הגדולים שנכנסו לקופת המדינה מתמלוגי הנפט אפשרו פיתוח מואץ בתחומים שונים וחיוניים, אך לא התחלקו באופן רציונלי ומספק בין כל השכבות באירן. רמת החיים הממוצעת עלתה אמנם, אך הציבור לא הסתפק בכך וזעם על הפער הגדול שנוצר בין השכבות השליטות והמתעשרות לבין המוני העם.

מדינאים ואנשי כלכלה וחברה התריעו מפני יצירת פערים אלה, והזהירו את השאה שהוא מתקדם לעבר יעדים שהעם האירני אינו כשיר עדיין לעכלם, במהירות שאינה תואמת את המנטליות שלו. תהליכי ההתמערבות והפיתוח

1 Iran Almanac, 1977.

2 World Almanac, 1998.

3 World Almanac, 1998.

הטכנולוגי המואץ, והתקרבות המעמד העליון למציאות ולחילון המערביים גרמו לניכור של מרבית העם האירני. זה היה – והנו – אמון על דפוסי המסורת והערכים של החברה המוסלמית השיעית, ואינו בשל עדיין לתמורות קיצוניות מרחיקות-לכת. ברב-שיח אקדמי שהתקיים בווינגטון בין 4 ל-6 באוקטובר 1977 (שנה לפני פרוץ המהפכה האירנית), בחסות משותפת של מכון סטנפורד ומקבילו האירני: International Political and Economic Studies of Tehran, הזהירו המשתתפים את אירן, ואת השאה, כי:

בעשור הבא לא תוכל האליטה הטכנולוגית [באירן], שרובה בעלת אוריינטציה מערבית, לשמור על העליונות שהיתה לה עד כה, אלא אם כן תהיה מוכנה לאירניזציה [הסתגלות לערכי החברה האירנית – "persianize" to] של עצמה, הן בעמדתה והן בהרגשותיה. המתוחות בין קבוצות האליטה בעלות אוריינטציה מערבית לבין המוני העם, שתודעתו הפוליטית גוברת והולכת אך כמעט אין לו אפשרות להשפיע, עשויה להתפתח לנושא מדיני מרכזי בשנים הקרובות...

ועוד הוסיפו כי:

בעוד שיש לעמוד על המשמר בפני הסכנה של נסיגה לאחור, המתבטאת בהתנגדות ריאקציונית לשינוי, אירן חייבת לעמוד על כך שתהליך השינוי יימשך בהתאם למהירות הטבעית של החברה, ובקצב המובן והמקובל על רוב האירנים.⁴

הכתובת היתה על הקיר – אך לא נקראה. גם מנגנון הביטחון הפנימי של השאה, הסאוואק, הנודע לשמצה, יצר דימוי שלילי לשאה והעמיק את הפער בין ההמונים למלכם. בהעדר ביטוי הולם ופורקן במסגרת דמוקרטית נאותה, שהוגבלה לאפשרות בחירה למפלגה אחת שבהשפעת הממסד, הפך שלטונו של השאה לטראומה נוספת בהיסטוריה של העם האירני.

לשורשי המהפכה האירנית, שלביה והתפתחותה

אין תמה אפוא שהמלחמות הבלתי-פוסקות של אירן והניסיונות של מדינות וגורמים זרים לנצל את אצרותיה מזה, וחוסר השקט והיציבות, חילופי השלטון, שפיכות הדמים, העוני והקיטוב בחברה האירנית מזה, הטביעו את חותמם על האירנים, על תחושותיהם ועל אופיים. רבים מהם רואים עצמם כממשיכי ציוויליזציה קדומה מפותחת ואימפריה אדירה, החיים במדינה משופעת בנפט ובאוצרות טבע, שיכלה לקדם מבחינה כלכלית ומדינית למעמד בכורה באזורם ובמשפחת העמים. אך בגלל ניסיונם ההיסטורי, הם מגלים חשדנות כלפי המדינות השכנות והזרות להם. חשדנות זו מלווה לעתים בטינה על שניסו להשתלט עליהם ולגזול את נכסיהם, ושהקשר אתם מביא למחיקת זהותם, תרבותם ומסורתם, שהיא בסיס קיומם העצמאי. שנת זרים נפוצה זו מלווה גם בתחושות

ביקורת ומרדנות כלפי מערכות השלטון שלהם, כלפי שיטות הדיכוי והניצול שהופעלו להבטחת השלטון, וכלפי חוסר יכולתם ואף רצונם של השליטים להבטיח שאוצרות המדינה יקנו לאזרחים רמת חיים וביטחון הולמים.

מחוללי המהפכה האיסלאמית האירנית השכילו לנצל את תחושות המרירות, התסכול, הנחיתות, שנת הזרים, ההשפלה והאפליה בקרב האירנים, ולתעל אותן היטב לקידום המהפכה. הם גזרו את המהפכה בהתאם לתחושותיהם ולציפיותיהם של כל שכבות הציבור. היתה זו "מהפכה לכל אזרח": לאירני הליברלי, הבוחל ברודנות ובשלטון יחיד של המלך ושואף להשמיע קולו בקביעת דרכה של אירן – היתה זו "מהפכה דמוקרטית" להקמת רפובליקה. לאירני "הלאומיים", הסולד מהתבטלות, השתעבדות והתרפסות בפני מדינות ותרבויות זרות – היתה זו "מהפכה לאומית ותרבותית". לאירני הפרולטרי והמונצל, ולשמאלן ולקומוניסט – היתה זו "מהפכה מעמדית עממית", שנועדה להוציא את נכסי המדינה ועושרה מידי משפחת המלוכה והמעמד העליון המועדף ולהעבירם למעמד העובדים והאיכרים. ובעיני המוסלמים הקנאים והאיאטוללות בראשות חומייני – היתה זו "מהפכה דתית", שתכליתה ביטול מוסד המלוכה, כדי להעביר את השלטון לממסד הדתי, וכן חיסול מוסדות המבטאים חילון והתמערבות, והקמת תיאוקרטיה שתכתוב את חוקי המדינה ומדיניות הפנים והחוץ.

במהפכה האירנית שולבו אפוא מרכיבים של מהפכה לאומית, מעמדית ודתית-תרבותית כאחד. היתה אמנם סתירה עמוקה בין העקרונות, המוטיבציה והציפיות של מנהיגי המהפכה, אך השנאה היוקדת לשלטון השאה היתה המכנה המשותף שאיחד את הקצוות ו"ברית הבלתי-קדושה", שהתבססה על מרכיבים אידיאולוגיים מנוגדים. ברית מלאכותית וסתגלנית זו התנפצה לרסיסים זמן קצר לאחר הדחת השאה. ניתן להבחין בשלבים בדינמיקה של המהפכה: בסיבוב הראשון, עם עליית חומייני לשלטון, אורגנו הפגנות המוניות של ביטוי שמחה ופורקן לרגשות התסכול והזעם, על-ידי מסע שיסוי, שנהה והסתה נגד הממסד הממלכתי והזרים שכונו "אויבי אירן", ובראשם "השטן הגדול" (האמריקנים) ומדינת ישראל. בו זמנית בוצעו טיהורים, טבח אכזרי ונקמות באירנים עצמם. אנשי הממסד, כראש-הממשלה הוביידה, שרים ופקידי ממשלה בכירים, וביניהם קציני המטכ"ל האירני וראשי שירותי הביטחון, נתלו, עונו ונערפו. הבהאים, כת שמקורה באירן, הוצאו אל מחוץ לחוק והוכרו כאויבי האיסלאם והמדינה. בסיבוב השני של המהפכה, לאחר "פירעון החוב" למי שנחשב כתומך הממשל הקודם, הפנו חומייני והנהגה הקנאית את זעמם כלפי שותפיהם שסייעו להם להשיג לגיטימציה למהפכה במערב ובעולם החיצוני, וליצור חזית אחידה להפלת השאה: המנהיגים הליברלים והמחנה השמאלי-רדיקלי. שפור באח'טיאר, המנהיג הליברלי שכיחן כראש-ממשלת המעבר אחרי הדחת השאה, נאלץ לנוס על נפשו זמן קצר לאחר המהפכה. סופו שנרצח במקום גלותו, בפריס, על-ידי שליחי חומייני, כפי שקרה גם למנהיגים ליברליים אחרים.

לאחר "שהשתחררו" מהשותף הליברלי, דחקו ראשי המהפכה גם את רגליו של מנהיג השמאל הרדיקלי, רג'אווי, שסייע להם בהמרדה ובמהפכה גופה. לאחר שהכריזו עליו

⁴ Iran in the 1980's, Dr. Abras Amiric and Dr. Hamilton A. Tuitnell (eds.), (published in Iran, 1978). pp. 3, 4.

כאויב העם, נמלט רגיאוי מהמדינה והקים תנועת מחתרת נגד השלטון האירני בעירק.

לאחר שטיהרו את "בעלי-הברית" למהפכה, הגיעה המהפכה האירנית לשלב השלישי, והתפתה הדרך להקמת משטר תיאוקרטי-רפובליקני, שהפקיע את כל סמכויות השלטון מן הרשות החילונית והממשלתית והעבירן לידי חומייני והאיאטולות. מעתה קבע השלטון חסר הבלמים והכלי-יכול את נורמות החיים של הפרט והכלל, והביא לפגיעה בזכויות הפרט ובאורחות חיי ובשיווי-ון האישה האירנית ובמעמדה. השלטון התיאוקרטי הכפיף את רשת החינוך ואת תכניו, ואת כלי התקשורת, למרות המוסלמים הקיצוניים.

אולם המהפכה האירנית לא הסתפקה במהפך שחוללה באירן, ומנהיגיה החלו לעסוק גם ב"יצוא" המהפכה למדינות חוץ, על-ידי הענקת סיוע ישיר ועקיף לתנועות ולגורמים איסלאמיים מיליטנטיים ואלימים במדינות מוסלמיות במזרח התיכון, באפריקה ובאסיה. כמו כן תכננו וביצעו מעשי טרור באירופה, בארצות-הברית, באמריקה הלטינית, במדינות חבר-העמים ובמזרח הרחוק, וכמובן בישראל ובגבול לבנון.

האוליגרכיה החומייניסטית לא הסתפקה ביצוא המהפכה בהיבט הפיזי והטריטוריאלי, אלא פלשה גם לתחום חופש הביטוי, הביקורת והיצירה הספרותית מחוץ לגבולות אירן. עונש המוות שגור השלטון באירן על סלמן רושדי, בשל ספרו **פסוקי השטן**, לא רק הפך את האיש לחיה נרדפת, אלא גם הוכיח שהחומייניזם הקלסי אינו מסתפק בדיכוי הביקורת וחופש הביטוי באירן, ובארגון פעולות חתרנות מחוץ לה: הוא מפעיל טרור תרבותי אלים, ושם עצמו לשופט עליון בתחום המותר והאסור גם בשטח היצירה הספרותית והתרבותית מחוץ לגבולות אירן, והמקובלת בעולם המודרני והתרבותי כמרכיב חשוב בחברה הדמוקרטית.

אין תמה אפוא שמאז עליית השלטון החומייניסטי, בפברואר 1979, הוא מצטייר "ככבשה שחורה" ומסוכנת למשפחת העמים, שלא רק מדכא את אזרחי אירן עצמה, אלא מהווה סכנה לציביות ולביטחון במזרח התיכון ובעולם כולו. תחושת סכנה זו צברה תאוצה כשהתברר שקברניטי המהפכה מתחמשים גם בנשק להשמדה המונית ובטילים בליסטיים ארוכי-טווח, בדומה למה שהתגלה אצל שכניהם בעירק, שנקלעה לעימות מתמשך בינה לבין משפחת העמים.

מעמדה הבינלאומי המעורער של אירן, שירד לשפל המדרגה בעקבות המהפכה, המצב הכלכלי של רוב אזרחיה שהלך והחמיר, ומעגל החנק של המשטר, התעצמו כאשר עירק, שכנתה המוסלמית, הנחיתה עליה מהלומה בלת-צפויה, שבכמותה לא נתנסתה אירן בתקופה המודרנית. צדאם חוסיין החליט שמצבה הפנימי הקשה של אירן ומעמדה הבינלאומי המעורער הם הזדמנות פז עבורו "לסגור חשבונות" היסטוריים עמה, להכות בה לפתע ולאצלה לוותר על מעמד הבכורה במפרץ הפרסי. צדאם אמנם העריך נכונה את מצבה ואת חולשתה של אירן באותה השעה, אך לא השכיל להבין את הפוטנציאל הרב ואת הכוח הטמון בה.

"המשמרות המהפכניים" בשירות חומייני חיסלו את מיטב מצביאייה של אירן שקיבלו חינוכם במכללות המערב.

המשטר האירני החדש לא הקפיד על שמירת כוחה המרתיע וההגנתי של אירן, ואף האשים את השאה בבזוז הון עתק ומיותר לצרכים אלה. על כך שילם מחיר יקר מאוד במלחמה הארוכה ביותר במזרח התיכון (פרט למלחמות ישראל – ערב, כמובן), שנמשכה 8 שנים תמימות ושבה נפלו למעלה ממיליון חיילים ואזרחים משני הצדדים, עשרות אלפים נפלו בשבי ונפצעו, ורבות נשאו חסרי-בית. בזכות ההפתעה נחלה עירק ניצחונות משמעותיים וכיבושים טריטוריאליים בשלב הראשון של המלחמה, אך בהמשך התעשתה האירנים, גייסו את כל כוחותיהם ושיקמו את כוחם הצבאי תוך כדי המלחמה, ולבסוף הדפו את העירקים, ויצאו כשידם על העליונה, דבר שהביא לשבתת-נשק באוגוסט 1988 ולסיום המלחמה (לפי שעה).⁵

מלחמת אירן-עירק היתה הקזת-דם נוראה לעם האירני, וניפצה שוב את אשליית הסולידריות המוסלמית מצד שכנתה הקרובה. העם האירני ומנהיגיו חשו שהם זקוקים לסיוע כדי לשקם את ההריסות, והחלו להקים מחדש גשרים אל העולם החיצוני, במקום אלה שקרסו אחרי המהפכה. ניצחונו המפתיע של המועמד הליברלי, חאתמי, היה ללא ספק ביטוי גם לתחושה פוסט-מלחמתית זו: הצורך בשינוי במערכות הפנים ובפריצת-דרך לעולם החיצוני בכלל, ולתרבות, לטכנולוגיה, לכלכלה ולחברה המערבית בראשות ארצות-הברית בפרט.

הנשיא החדש: מבחנים ראשונים בעיצוב מערכות הפנים והחוץ ולקחייהם

מ אז השבעתו של מוחמד חאתמי, באוגוסט 1997, החל הנשיא החדש לזיום צעדים סמליים ומעשיים שיש בהם גם איתנות לכוונותיו להיענות לציפיות בוחריו בתחומי הפנים והחוץ. הוא מנסה לעשות זאת, כנראה, תוך הימנעות "משבירת כלים" עם הממסד הדתי, וחרף חילוקי-הדעות הגלויים והסמויים ביניהם, ותוך הכרת המגבלות והאילווצים שבהם הוא נתון. אלה קיימים מכוח החוקה והמסורת האירנית, המעניקה סמכויות נרחבות למנהיג הדתי-רוחני, האיאטולה עלי ח'מנאהי.

ראשית, חאתמי הצליח להקים ממשלה שהרכבה האישי שונה מן הקודמת, והיא כוללת שרים חדשים רבים, שחלקם טכנוקרטים מקצועיים וחלקם בעלי ניסיון, השכלה ורקע שרכשו במערב ובארצות-הברית. הבולטים בשרים החדשים הם שר-התרבות – מהגרני, היסטוריון ידוע, שהעלה בעבר את חמתם של היסודות המהפכניים כשהציע שיחות ישירות בין אירן לארצות-הברית; שר-הפנים – נורי, מנהיג סיעה רבת-השפעה בפרלמנט (המגילס), שתמך במדיניות הפתיחות וההידברות של חאתמי, ושר-החוץ החדש – ד"ר כמאל חראזי, שהשתלם בארצות-הברית, סיים את לימודיו לתואר דוקטור, ומ-1989 (עם תום מלחמת אירן-עירק), מונה לשגריר אירן באו"ם. אנשיו של חאתמי, ובייחוד האחרון, עוררו ביקורת וזעם מצד היסודות השמרניים, שחששו מפני קרבתם למערב ולארצות-הברית. אולם חרף התנגדות זו הציג חאתמי את ההרכב בפני הפרלמנט, וזה אישר את הרכב ממשלתו בהצבעה חשאית (ב-20 באוגוסט 1997), הישג שיש סבורים כי יקל עליו להמשיך בניסיונותיו להגשים את מדיניותו.

⁵ לתיאור המלא והמפורט ביותר עד כה של מלחמת אירן-עירק, ראה את ספרו המקיף של אנתוני קורדסמן, **מלחמת אי-רן-עירק** (תל-אביב: הוצ' מערכות, 1998) (המערכת).

שינוי סמלי ומשמעותי נוסף היה מינוי נשים לתפקידים חשובים בממשל ובמערכת המשפט האירנית, כפי שהבטיח במערכת הבחירות. אין זה סוד שהנשים נדחקו הצדה על ידי המשטר המהפכני, שגרס שהוא פועל בנושא זה בהתאם לחוקי הקוראן. חאתמי מינה, לראשונה מאז המהפכה, אישה לסגנית נשיא, וכן מספר עורכות־דין לשופטות בבתי־משפט מרכזיים.

שינויים אלה לוו בהצהרת כוונות של הנשיא, שהודיע על מינוי ועדות אזוריות מיוחדות שישקדו על קיום החוקה, המעניקה שוויון זכויות לכל האזרחים. כן הכריז שהוא מאמין בצורך בקיום מפלגות שונות באירן, שתענקנה חופש בחירה לזרמים השונים בחברה האירנית.

את המסר הראשון בנוגע לכוונותיו בתחום יחסי החוץ העביר חאתמי בטקס השבעתו, ב-13 באוגוסט 1997: "בזירה הבינלאומית אנו מבקשים שלום וביטחון. כוונת המהפכה שלנו – שלום, ביטחון ורוחניות לכולם". הצהרה נשיאותית זו לא כללה התקפות ארסיות על ארצות־הברית, העולם המערבי וישראל, כפי שהיה מקובל על דוברי הממשל האירני. עם זאת הדגיש ש"אנו מתנגדים לתביעת־היתר של המעצמות הגדולות – שהן המקור למתיחות ולקשיים בדרך לשלום". בנאום הבכורה הביע חאתמי את התנגדותה של אירן להסכמי אוסלו, מפני שאינו מאמין בהם. עם זאת הדגיש, שלא יכפה עמדתו זו, ואם הצדדים יגיעו בעצמם להסכם שלום, אירן אף תהיה מוכנה לתרום לשלום כזה.

בדומה לצעדים המעשיים שנקט חאתמי בתחום הפנימי, כך נהג במדיניות החוץ: הוא פעל תחילה ליישר את החדורים עם מדינות האזור, ועם שכנותיה של אירן. לראשונה מאז המהפכה יזם קשר עם מצרים, שהיחסים עימה נותקו בעקבות הסכם השלום שחתמה עם ישראל, והציע פתיחת דף חדש ביחסי שתי המדינות. התגובה המצרית היתה חיובית, ואם כי טרם הוקמו שגרירויות בשתי המדינות, חלה "התחממות" ביחסים, שמצאו ביטוי גם בביקור של שר־החוץ המצרי בטהרן, לראשונה מאז המהפכה האירנית, ובהשתתפותו בוועידת הפסגה האיסלאמית.

חרף הניגודים העמוקים השוררים בין אירן לתורכיה, אשר הוציאה את המפלגה האיסלאמית אל מחוץ לחוק ודבקה בעקרון המדינה החילונית, והמתמדה בחברותה בנאט"ו ובקשריה ההדוקים עם ארצות־הברית, יזם חאתמי – באמצעות שר־החוץ החדש, קשרים עם עמיתו התורכי באו"ם – ובעקבות שיחות ההתקרבות החליטו שתי המדינות עקרונית על העלאת הנציגויות הדפלומטיות לדרג של שגרירויות, ועל הקמת ועדה לשיתוף־פעולה כלכלי. כתוצאה מהתקרבות זו קיבל גם נשיא תורכיה את הזמנת נשיא אירן לערוך ביקור רשמי בטהרן, הראשון מסוגו מאז המהפכה האירנית. הנשיא חאתמי התאמץ גם להגיע למודוס ויונדי ולרגיעה ביחסי ארצו עם הבעייתיות והמסוכנת שבשכנותיה: עירק, למרות הזיכרון הטרי של מלחמת הדמים הארוכה, ולמרות העובדה שבעירק פועלת תנועת התנגדות ומחתרת למשטר האירני – התנועה השמאלנית "מוגאהדין א־חאלק", שאירן הפציצה את בסיסה בעירק גם לאחר עליית חאתמי לשלטון. גם העובדה ש-100 מטוסים עירקיים שנמלטו לאירן במלחמת המפרץ עדיין לא

הוחזרו לעירק, וכן טרם בוצעו חילופי אלפי השבויים שבידי שתי המדינות, לא מנעו מהנשיא חאתמי להציע לעירק לשכוח את מלחמות העבר ולפתוח בדף חדש ביחסים למען העתיד. כתגובה לקריאה זו הגיע שר־החוץ העירקי לשיחות בטהרן, שהוגדרו "כמועילות" לקידום היחסים הדו־צדדיים.

תמרוך דרך משמעותי במאמצי אירן השיעית לצאת מבדידותה בעולם המוסלמי ולהגיע להבנה עם מנהיגי המדינות הסוניות המייצגות את הרוב באיסלאם, היה ועידת הפסגה האיסלאמית, שהתקיימה לראשונה בטהרן בדצמבר 1997. מוועידה זו, שבה השתתפו נציגי 50 מדינות ו-30 ראשי מדינה, נעדרו אמנם מנהיגים מהשורה הראשונה, כגון הנשיא מובארק, מלכי מרוקו, ערב הסעודית וירדן, צדאם חוסיין ואחרים, אולם היענותם של נשיא תורכיה, סולימן דמירל, נשיא סוריה אסד, יורשי העצר בסעודיה ובירדן, שר־החוץ המצרי, מנהיגי מדינות המפרץ, יאסר ערפאת ומוזכיר האו"ם – קופי ענאן, העניקו יוקרה לוועידה ולמארחיה, ואפשרו להם לשפר את קשריהם. בזמן הוועידה ניסה הנשיא חאתמי להתפייס עם השכנות הבעייתיות של אירן במפרץ הפרסי, ובעיקר עם ערב הסעודית, החוששת מיצוא המהפכה האירנית לממלכתה, וחושדת באירן שידה בפעולת הטרור בבסיס הצבאי האמריקני בדהראן. נשיא אירן נפגש גם עם שליט בחריין, וניסה להידבר עם נציגי כוויית ונסיכויות המפרץ כדי לשכנע אותם לקבל את הצעתו לחתימת הסכם בין מדינות אלה, שיבטיח את הביטחון ואת השיט במפרץ הפרסי ובמצרי הורמוז. גישתו הפייסנית של נשיא אירן, בניגוד לקודמיו, נעמה לאוזני אורחיו. בדיווחים אף נמסר שיושר־העצר הסעודי הציע לתווך בין אירן לארצות־הברית, אם יתבקש.

אולם המארחים האירנים לא קצרו רק הישגים. ההלכה והמעש של המהפכה האירנית לא נתקבלו. האירנים נכחו לדעת שהמדיניות האנטי־מערבית שלהם אינה מקובלת על רוב משתתפי הוועידה, שחלקם הגדול מקיימים קשרים הדוקים מכל הסוגים עם ארצות־הברית. הוועידה קיבלה פה אחד החלטה בגנות הטרור, והמליצה על שיתוף־פעולה אופרטיבי למאבק נגדו. החלטה זו הביכה, ללא ספק, רבים מנאמני המהפכה האירנית, שפעלו ליצוא המהפכה גם בדרכי טרור ואלומות.

הוועידה האיסלאמית לא קיבלה גם את עמדת מארחיה האירנים ובעלי־בריתם הסורים ביחס לישראל. על אף העובדה שישראל היתה המכנה המשותף הרחב ביותר והשעיר לעזאזל המסורתי, וזכתה לביקורת קשה, דחו רוב מנהיגי המדינות המוסלמיות (ביניהן כאלה המקיימות קשרים דיפלומטיים מלאים עם ישראל וכן קשרי כלכלה, סחר ותרבות), את עמדת האירנים והסורים, שצידדו בניתוק הקשרים אתה. רוב המנהיגים המוסלמיים תמכו בהמשך ההידברות להשגת השלום, חרף ביקורתם הקשה על מדיניות ישראל. יתרה מזאת: הנושא הישראלי הביא למשבר ול"פיצוץ" הדרמטי ביותר בוועידת הפסגה האיסלאמית כאשר נשיא תורכיה, סולימן דמירל, נטש אותה בועם, לאחר שכמה ממשותפי הוועידה (כולל שר־החוץ המצרי) גינו את ארצו על הסכמיה ועל יחסיה הטובים עם ישראל. נשיא תורכיה חזר לאנקרה והכריז שאינו מוכן להשלים עם התערבות בענייניה ובהחלטותיה של תורכיה.

טכס מסירת הבתים שבנו בידי ישראל לנפגעי הרעש בחבל קזווין (1962). שמאלה ממרכז התמונה (ללא עניבה) שגריר ישראל באירן, מר מאיר עזרי. נוכחים: שרים, סנטורים, חברי המגליס, עיתונאים ואישי ציבור.

יש לקוות שנטושה הפגנתית זו של אישיות מרכזית בוועידה, כדחיית עמדות יסודיות אחרות של המהפכה האירנית, ישמשו לקח וחומר למחשבה לגבי מדיניות אירן בעתיד.

יחסי אירן-ארצות-הברית – לקראת מפנה הדרגתי?

התעניינות הבינלאומית הרבה בוועידת הפסגה האיטלקית ובאירן מארחתה, בעקבות בחירתו המפתיעה של חאתמי והציפיות שיצר, נוצלו על-ידו בצורה מתוחכמת גם לשגור מסר מיוחד לארצות-הברית. יש הרואים בו (אם כי לא הכול) צוהר לתפנית בלתי-נמנעת ביחסי שתי המדינות. להפתעת רבים, ולתדהמת קנאיה וממשיכי דרכה של המהפכה האירנית ומייסדה חומייני, פנה חאתמי בדבריו ל"יעם האמריקני הגדול", כינוי שעליו חזר מספר פעמים. במסיבת עיתונאים בזמן הוועידה אף הצהיר ש"אין לפסול באופן מוחלט את המערב – כי יש לו הישגים תרבותיים וטכנולוגיים שעלינו ללמוד מהם, להכירם ואפילו לאמצם". חאתמי ציין באותו מעמד פומבי שהוא "יפתח בקרוב בדו-שיח ישיר עם העם האמריקני", כי "הידברות היא המפתח לשלום, לדו-קיום וליצירת אמון". אולם תגובתו המהירה, הקיצונית והמאיימת של המנהיג הדתי, עלי ח'מנאהי, להצהרת חאתמי, שתקף את ארצות-הברית בחריפות וקרא לאירנים לא לשכוח את "חטאיה" ואת עמדת המהפכה כלפיה, הביאה כנראה לנסיגת חאתמי מדו-שיח ישיר וענייני עם שונאת נפשה של המהפכה – ארצות-הברית.

הנסיגה מעמדתו בלטה בהופעתו הראשונה והנרחבת, בריאיון מיוחד שהעניק לטלוויזיה האמריקנית לרגל השנה האזרחית החדשה. לצד דברי שבח ל"יעם האמריקני הגדול" באה ביקורת קטלנית בנוסח הישן על "המנהיגות האמריקנית ועל מדיניותה". חאתמי הודה בכך שהמהפכה האירנית לא מצאה עדיין תשובה לבעיותיה ולהתלבטויותיה של החברה האירנית, ושהיא נמצאת עדיין בתהליך של חיפוש דרך וגיבוש עמדות. בתהליך זה, הצהיר, היא מוכנה ורוצה ללמוד... מארצות-הברית. הוא הדגיש שהוא מכבד את "העם האמריקני הגדול" בגלל "המסורת האמריקנית הפוריטנית החיה בהרמוניה עם ערכי הרפובליקניזם, הדמוקרטיה והחירות". בהצהרה חסרת-תקדים של מנהיג אירני מאז המהפכה, הוסיף חאתמי כי "מה שאנו מחפשים כיום הוא אותו הדבר שחיפשו אבות אבותיה של התרבות האמריקנית לפני 400 שנה". אולם דברי השבח לעם האמריקני לוו בביקורת קטלנית על המנהיגים ועל הפוליטיקאים האמריקניים ועל מדיניותם. הוא האשים אותם בהשפלת אירן, בהפעלת מדיניות שתלנית בעולם ובפגיעה במדינות מתפתחות. חאתמי בחר בטקטיקה ידועה של הפרדה בין "העם האמריקני הגדול" לבין מנהיגיו. שיטה זו מזכירה את התעמולה הקומוניסטית כשנאבקה בעולם החופשי, ובתקופת המלחמה הקרה. נשיא אירן התעלם גם מכך שהיו אלה מנהיגי ארצות-הברית – רוזוולט וטרומן – שלחצו על ברית-המועצות ואילצו אותה לפנות את צפון

אירן, וכך הבטיחו את שלמותה הטריטוריאלית וסייעו לה כלכלית וטכנולוגית. באורח הנראה פרדוקסלי עתה, היו אלה דווקא מנהיגי ארצות-הברית שהשפיעו על השאה האירני לוותר על כיסאו ולצאת לגלות, ומנעו ממפקדי הצבא האירני לתפוס את השלטון עם עזיבת השאה כדי למנוע את שובו של חומייני. כך תרמו האמריקנים להקמת ממשלת מעבר שהעבירה את השלטון לידי חומייני, בהאמינם שהדבר תואם את רצון העם האירני ואת ציפיותיו, ויביא לכינון משטר דמוקרטי (הנחה שרבים פקפקו בנכונותה).

נוכח הביקורת על הטרור האיטלקי ניסה נשיא אירן להסביר בריאיון ש"האיטלקים אינו אויב של אף אומה ואף דת. הוא רוצה הבנה ושלוש עם כל האומות". הבהרה זו ניתנה דווקא ביום שבו הוקרנו בטלוויזיה האמריקנית ובעולם כולו תמונות של גוויות התינוקות, הנשים והאזרחים שסועי-הגרונן, שנטבחו בידי הקנאים המוסלמים באלג'יר. באותם הימים ממש התחולל גם מאבק דמים בין שיעים לסונים בפקיסטן, וגרם קרבנות רבים. אירועים אלה, כמו רצח סאדאת בידי קיצונים מוסלמים במצרים (אגב, המהפכנים האירנים קראו רחוב בטהרן על שם אחד מהם), רצח תיירים נוצרים וזרים במצרים, והרציחות של מתאבדי החמאס והג'יהאד האיטלקי בישראל ובלבנון, ומעשי טרור אחרים של מוסלמים במדינות אחרות, מעיבים על הדימוי החיובי שניסה חאתמי ליחס למוסלמים.

אחת מנקודות האור באירנו של חאתמי היתה שלילת הטרור נגד אזרחים. לשאלת המראיינת, השיב קטיגורית שהוא שולל בתכלית גם את הטרור נגד אזרחים בישראל. עם זאת, השמיע ביקורת קשה על השלטון "הגזעני והטרוריסטי" בארץ, והשתמש בטענה האנטישמית של מחברי "הפרטיכלים של זקני ציון", ש"החלטות הנוגעות למדינות החוץ של ארצות-הברית מתקבלות בתל-אביב,

ל"מונדיאל" (ספורט שנוא ו"אפיקורסי" בעיני הממסד הדתי הקיצוני). השאלה היא אם יגנו על מונטזרי ועל נשיאם בביצוע כוונותיהם?

האפשריים צעדים בוני אמן מהמערב?

הערכה היא שגם לתגובותיה של ארצות-הברית לביטויי הפיוס של חתמני תהיה השלכה משמעותית על המשך דרכו ואולי אף על הישרדותו. הצהרותיו וביקורתו זכו לעיון מדוקדק ולתגובות סותרות בארצות-הברית, כמקובל בחברה דמוקרטית. הנשיא קלינטון סיכם את עמדת ארצו בהצהירו שעמדתה תיקבע על-פי מעשים, ולא על-פי הכרזות וכוונות טובות מצד נשיא אירן. לפיכך על אירן למלא שלושה תנאים: להפסיק את תמיכתה בטרור; להפסיק את הניסיונות לייצר נשק לא-קונונציונלי להשמדה המונית, ולהפסיק את החתירה תחת תהליך השלום במזרח התיכון.

דובר משרד-החוץ האמריקני דחה גם את הגדרתו של נשיא אירן שהמסטר בישראל הוא "גזעני וטרוריסטי", אולם השאלה היא האם ניתן להסתפק בתגובות מילוליות אלה נוכח ביטויי של חתמני מזה, ונוכח משקלה של אירן והפוטנציאל הטמון בה – לטוב או לרע – מזה. אין ספק שהכרחי שמשפחת העמים והעולם החופשי יעמדו בתוקף על מילוי שלושת עקרונות ה"לא תעשה" שהגדיר נשיא ארצות-הברית, בדעתם את סכנת ההרס לאזור ולעולם אם לא יוקימו. עם זאת, נראה שבצד איסורי "לא תעשה" יהיה אולי ראוי לשקול גם "מצוות עשה" כלפי אירן, שיהיו אולי תמריץ לצעדים בכיוון הנכון, בתנאי, כמובן, שתמלא את המצופה ממנה. בין אלה יכול להיות גילוי הבנה לצרכיה של אירן, לתביעותיה ולחששותיה המוצדקים, תוך העמדה במבחן של כוונותיה החיוביות של נשיא אירן לפתוח דף חדש ביחסים עם ארצות-הברית, עם מדינות האזור ועם הקהילה הבינלאומית.

אם אכן תמלא אירן את שלוש הדרישות ממנה, יש מקום להכיר בזכותה הלגיטימית להגנה עצמית ולהבין, על רקע ההיסטוריה ומלחמת אירן-עירק האחרונה, את חששותיה מאויבים חיצוניים פוטנציאליים, שלא אחת פגעו בריבונותה ובשלומה. זכות זו מוכרת ומוענקת לכל שכנותיה של אירן – ערב הסעודית, מצרים, תורכיה, כוויית ואחרות – השוקדות על ביטחון. הגיוני להכיר בה גם באירן.

חאטמני הצהיר חד-משמעית שאירן לא פיתחה נשק גרעיני ואין בדעתה להיפך למעצמה גרעינית. הצהרה זו טעונה בדיקה עניינית ומקצועית, ואם אכן אירן מעוניינת להוכיח את חפותה בתחום זה, אפשר להקים בתיאום עמה מנגנון בקרה מוסכם שיאמת את המצב. עם זאת, אין לשלול ממנה את הזכות לפתח כור גרעיני לצורכי שלום, מחקר ופיתוח בלבד, כפי שהדבר נהוג לגבי ארצות קטנות וגדולות ממנה. אם אירן תיענה בחיוב לתביעות הקהילה הבינלאומית, ניתן גם לשקול את הפיכתה לשותפה שווה במסגרת פורמלית של משא-ומתן והתייעצויות לפתרון הבעיות והמחלוקות באזור המפרץ הפרסי בדרכי שלום. התחושה של אירן שהיא מוחרמת ונדחית, ושמתעלמים ממנה בפתרון נושאים הנוגעים לקיומה ולאזורה, יצרה

ולא בווינגטון". הוא חזר על התנגדותו להסכם אוסלו, אך ציין שאם יכובדו זכויות כל הפלשתינאים להגדרה עצמית, ויושג הסכם שלום, "אנו מוכנים לתרום להגשמתו של שלום כזה", ולא פירט.

אופטימיסטים יכולים למצוא בעמדה דו-משמעית זו סטייה מהקו הקלטי של חומייני ושל יורשו – עלי ח'מנאי, ששללו כליל את זכות קיומה של מדינת ישראל. ביקורתו הקשה של הנשיא החדש הופנתה למשטר ולמדיניות של הממשלה, תוך הצגת עמדה מעורפלת, המשאירה מרחב תמרון לתרומתה של אירן לשלום בין ישראל והפלשתינים, ובלי רצון לכפות פתרון. אך חאטמני הכזיב בנושא המרכזי, ובניגוד לציפיות שיצר קודם לכן, לא הציע פתיחת דרשיח ישיר וענייני בין אירן לארצות-הברית. כתחליף, הציע פתיחת דרשיח תרבותי בין הוגי-דעות ואינטלקטואלים, ו"חילופי פרופסורים, סופרים, חוקרים, עיתונאים, אמנים ותיירים" משני העמים. בזה ראה את השלב הראשון והמכין להתחלת הדו-שיח המדיני, בקוותו שזה יכשיר את הקרקע ואת הלבבות באירן, ויעניק לו את מרכיב הזמן (שאת חשיבותו וחיוניותו לתהליך ההידברות הדגיש מספר פעמים), שיאפשר פתיחת דרשיח ישיר עם ארצות-הברית. השאלה הנוקבת היא: היזכה בתמיכה באירן ובארצות-הברית למהלך זה?

מאבק וחילוקי-דעות אידיאולוגיים באירן

כוונותיו של חאטמני לבצע רפורמות במערכות הפנים והחוץ תלויות בראש ובראשונה בהמשך התמיכה של העם האירני, ובעמדת "שומרי החומות" בתיאוקרטיה האירנית ונכונותם להסתגל לדרכו, ולו גם בחירוק-שיניים. לצדו של חאטמני מתייצבת אישיות מרכזית ומכובדת ונערצת באירן, העומדת בראש ההיררכיה המחוקקת השיעית – האיאיטולה עלי מונטזרי, המכונה "האיאיטולה הגדול". מונטזרי תפס עמדה בכירה, דתית וחוקתית, מיד אחרי חומייני, אך בגלל ביקורתו על צורת ניהול העניינים הפנימיים על-ידי הממשל, לכפיית הדת ולהתערבות-היתר שלה בענייני מבנה השלטון, ובגלל התרעותיו נגד השחיתות שפשטה בחצרות השלטון החומייניסטי, מינה חומייני לירשו את המנהיג הדתי הנוכחי, עלי ח'מנאי. פגיעה זו לא הרתיעה את מונטזרי מביקורתו ומעמדותיו כלפי השלטון, וממאבקו לפתיחות ולגישה סובלנית כלפי פנים וכלפי חוץ. התנהגותו גרמה לעימות מילולי חריף עם ח'מנאי ולעימות פיזי עם נאמני המהפכה שניסו לפגוע בו, אך נהדפו על-ידי חסידיו ותומכיו הרבים.

אין ספק שלמאבק זה יהיו השלכות ישירות על סיכויי של חאטמני להנהיג רפורמות בשטחי הפנים והחוץ, מפני שמונטזרי מבטא את התמיכה בדרכו וברעיונותיו. השאלה הנוקבת היא האם יצליח המחנה השמרני לדכא את מונטזרי ולהשתיקו, ולאותת על נחישות החלטתו לחסל כל "סטייה" מדרך המהפכה? המוני העם האירני והמנהיגות הדתית המתונה, שרצונם בשינוי ובהשתלבות במשפחת העמים, הביעו את דעתם הן בבחירות והן במחווה סמלית ופשוטה – ההתלהבות מעלייתו של נבחרת אירן בכדורגל

אנטגוניזם. גם הקמת תשתית כלכלית איתנה, הנחוצה לאזרחיה כאוויר לנשימה, יכולה לבוא על סיפוקה במסגרת הסכם נרחב לפיתוח טכנולוגי וכלכלי, בתנאי שאירן לא תשתמש בידע וברצון טוב זה לפגיעה בביטחון האזור העולם.

אולם נושא שאינו נופל בחשיבותו לקידום היחסים עם אירן ונרמולם הוא, כפי שצינו דוברי ארצות-הברית ומדינות אחרות, הפסקת תמיכתה בטרור הבינלאומי, כולל, כמובן הפסקת ההסתה האלימה נגד ישראל והתמיכה בפעולות הטרור של החיזבאללה, המחבלות בתהליך השלום במזרח התיכון.

יחסי ישראל-אירן – עבר והווה

המהפכה האיסלאמית באירן הפכה את הקערה על פיה, והביאה זו הפעם הראשונה בהיסטוריה – למשבר ולקרע חסר-תקדים ביחסי אירן וישראל. מאז ימי קדם שררו בדרך כלל יחסי הבנה ואהבה, ולעתים אף ברית הזדקקה, בין היהודים ומדינתם לבין מנהיגי אירן ועמה. יחסה החיובי של אירן לישראל הגיע לביטוי ביחסו של המלך כורש, המנהיג הנערץ, בונה האימפריה והציוויליזציה הפרסית. לאחר שהשתלט על ארץ-ישראל קרא כורש ליהודים, ביזמתו, לחזור מגלותם למולדת ולבנות את ירושלים כבירתם, הבטיח להם תמיכה ועזרה, וראה בהם בעלי-ברית.

בתקופה המודרנית, בהצבעה על הקמת מדינת ישראל, הצביעה אירן נגד תכנית החלוקה, מחשש לתגובת העולם המוסלמי. אולם מיד אחר כך שיגרה לארץ נציגים ששקדו במרץ על הידוק הקשרים ועל שיתוף-הפעולה בין שתי המדינות. נציגות דומה של ישראל הוקמה בטהרן. בימי השואה הורה השאה הפרסי לאפשר לרכבות ולשיירות של נוער ויתומים יהודים, שהוברחו מגיא ההרגה, להגיע לאירן, שם מצאו מקלט עד להעברתם לישראל. היה זה יחס שלא זכו לו רבבות יהודים בארצות אירופה ואמריקה, שברוב המקרים נעלו את דלתותיהן בפני הפליטים היהודיים. ב-1950, בשיא המאבק של מדינות ערב נגד ישראל, הכירה אירן דה-פקטו בישראל, ואף כיבדה את רצונם של חלק גדול מיהודי אירן, הקהילה העתיקה ביותר במזרח התיכון, לעלות לישראל. מ-95 אלף היהודים, בערך, שחיו באירן ב-1948, עלו ארצה כ-30 אלף, ולמרות גילוי אנטישמיות מסוימים, בעיקר בשכבות המוסלמים הקיצוניים בחברה האירנית, העניקו האירנים הכרה לקהילה היהודית ולמוסדותיה, ואף אפשרו לה לבחור נציג לפרלמנט, נוהל הקיים עד היום. כיום מצויה באירן הקהילה היהודית הגדולה ביותר במזרח התיכון, המונה כ-25 אלף איש, אך מאז המהפכה הוטלו עליה מגבלות שלא היו קיימות קודם לכן, ונאסר על היהודים לקיים קשר עם משפחותיהם בישראל ועם ישראל עצמה. ב-1967, בתקופת מלחמת ששת הימים, כשכל העולם הערבי הטיל חרם כלכלי על ישראל, לא הפסיקה אירן להזרים לישראל נפט, דרך המפרץ הפרסי וים-סוף. ישראל היתה נתונה אז במצור כלכלי חמור, והדבר סייע לה בתקופת מבחן קשה.

הידוק היחסים בין אירן לישראל היה פרי מדיניותו של ברוג'וריון, מדיניות "מדינות הפריפריה", כשהשתדל ליצור

קשרים גלויים וסמויים עם ממשלות ועמים שהיו קרובים לישראל המתחדשת. אלה היו שותפים לה ברצון לשיתוף-פעולה, בזיקתם למערב ובהחלטתם לא להיכנע למאמצי ההתפשטות של ברית-המועצות הקומוניסטית, שנעזרה על-ידי נאצר במצרים ומשטרי הבעתי בעירק ובסוריה. כך גריון שקד על אריגת מסכת יחסים עם תורכיה החילונית-מוסלמית, עם אתיופיה, שרוב אזרחיה נוצרים, ועם אירן – מדינה מוסלמית שאינה ערבית, שחששה מכוונות ההתפשטות של ברית-המועצות ושל עירק. קשרים אלה ידעו אמנם עליות וירידות, כרגיל ביחסי עמים ושכנים, ונתקלו בהתנגדות ערבית, אך תרמו רבות לארבע המדינות. לישראל היה עניין רב ורצון עז לחזק את היציבות ואת שיתוף-הפעולה עם אירן. לבקשת השאה סייעה ישראל לפיתוח ולמודרניזציה של החקלאות באירן ולהכשרת קאדרים חקלאיים מקצועיים, וכן נרתמו מומחים ישראלים לפיתוח מקורות מים חיוניים ולמודרניזציה שלהם, וקיימו בארץ קורסים מקצועיים מגוונים במקצועות טכניים, חינוכיים ורפואיים. רופאים ישראלים פעלו באירן לקידום הרפואה האירנית, וישראל נענתה לפניית אירן ומוסדותיה לסייע בתנופת הבנייה הגדולה של שיכונים, בנייני ציבור וממשלה, אוניברסיטאות, בתי-מלון מודרניים, סלילת כבישים וסיוע לאזורים נרחבים שסבלו כתוצאה מרעידות אדמה קשות. אירן וישראל, שחששו מכוונות ההתפשטות של ברית-המועצות ושל שכנותיהן במדינות ערב (אירן מעולם לא ראתה את עצמה כמדינה ערבית), שיתפו ביניהן פעולה גם בחיזוק מערכות הביטחון שלהן מול אויבים חיצוניים, וכן קיימו יחסי סחר וכלכלה הזדקקים. פעילות ישראל באירן הגיעה לשיאה בתקופת כהונתו של השגריר מאיר עזרי, ישראלי ממוצא פרסי, שבבקיאותו הרבה בשפה, בתרבות ובהליכות החיים באירן, תרמה רבות להידוק שיתוף-הפעולה המגוון בכל התחומים האפשריים, ביחד עם הנספח הצבאי בנציגות ישראל, יעקב נמרודי. יצוין שישראל פעלה לטובת כל שכבות העם האירני ובכל התחומים, ללא הבדל מעמד, דת, זיקה פוליטית ומין, וזכתה להערכה ולהוקרה בכל שכבות העם. יחסי האמון התבטאו גם בביקורים הדדיים של שרים מרכזיים ואישים בכירים משתי המדינות.

אחד הביקורים ששיקפו את היחסים הטובים ואת האמון ההדדי בין שתי המדינות היה ביקורו של ראש-ממשלת ישראל, מנחם בגין המנוח, באירן ב-1978, לאחר שנענה להזמנת ממשלת אירן והשאה. זכורה לי התרשמותו העמוקה בשיחתו הארוכה מעל למצופה עם השאה האירני, עליה גם מסר לנו הצוות הבכיר בנציגות ישראל בטהרן. הוא ציין את הפתיחות ואת גילוי-הלב שגילה שליט אירן כלפי ראש-ממשלת ישראל. השאה שיתף את בגין באתגרים הקשים והמרכזיים העומדים בפני אירן: הסכנה מברית-המועצות הקומוניסטית מצפון, וניסיונה לערער את היציבות באירן על-ידי סיוע למחתרת, ומעשי החבלה של המפלגה הקומוניסטית "טודה"; האיום הנשקף ממערב ומאויבתה ההיסטורית של אירן – עירק, ושאיפות ההתפשטות שלה למפרץ הפרסי, בסיוע ברית-המועצות, וכן הקיטוב המקצין בחברה האירנית, המסכן אותה מבפנים.

פגישה לא פחות מאלפת היתה לשר-החוץ של ישראל, משה דיין, שהוזמן לטהרן לאחר כישלון סיבוב שיחות

השלום בין הצמרת המצרית והישראלית באיסמעיליה, בדצמבר 1977. השאה ניסה לתווך כמידת יכולתו בין מצרים לישראל. לאחר שסאדאת נטש את המדיניות הפרו-סובייטית של נאצר, סילק את המומחים הצבאיים הסובייטיים ממצרים ופנה לעבר ארצות-הברית, קיים אתו השאה קשר הדוק, וניסה להשפיע גם עליו שיקדם את השלום בין עמו לישראל, כיוון שראה בו חשיבות מיוחדת לכל האזור. דיין סיפר לנו על התרשמותו העמוקה ממאמצי השאה לשכנעו להמשיך ולדבוק בתהליך השלום עד להשגתו, ומגילוי-הלב שבו פרס לפניו את הדילמות העומדות בפני העם והחברה האירניים.

האירנים קידמו בברכה גם את חבר הכנסת משה קצב (שר-התיירות היום), יוצא אירן. הוא נפגש עם ראשי הסנאט, עם אנשי משרד-החוץ ועם מנהיגים אירניים יהודיים, שפרסו את "השטיח האדום" גם בפני אישים ישראלים אחרים, משטחי פעולה שונים. המהפכה האירנית קטעה יחסים ידידותיים וחובביים אלה בין אירן לישראל, שסייעו לשני העמים. המהפכנים האירניים הפכו את ישראל למטרה מרכזית, לצד ארצות-הברית, במסע השיסוי וההסתה שלהם. הקיצוניות של המהפכנים עלתה אף על זו של מדינות ערב עצמן: אירן החומייניסטית ניתקה את יחסיה עם מצרים, וכינתה אותה אויבת האיסלאם, בגלל חוזה השלום עם ישראל. בעקבות הסכם אוסלו ותחילת ההידברות בין הפלשתינים לישראל, התקררו היחסים בין האירנים לאש"ף ולערפאת, שעד אז תמכו בהם בשטחים רבים, ואף העניקו להם את בניין הנציגות הישראלית בטהרן. אולם הביטוי המוחץ ביותר לעוינותה של אירן החומייניסטית לישראל התבטא בתמיכתה המקיפה, בתיאום עם הסורים ובהסכמתם, בארגון החיזבאללה השיעי בלבנון, ובפעילותו הרצחנית נגד ישראל. עמדה זו של אירן, וכוונתה לפתח נשק לא-קונונציונלי להשמדה המונית וטילים בליסטיים ארוכי טווח, מן הדין שתדאיג את ישראל, החייבת לשקוד בהתמדה ולהכין את עצמה בכל התחומים הדרושים מול כל סכנה העלולה לצוץ מצד אירן. עם זאת, ומבלי להקחות את פוטנציאל הסכנה ולהקל ראש בהכנות המתאימות, אין להוציא מגדר אפשרות, ולו גם בטווח לא קצר, שינוי – ולו גם הדרגתי – בעמדת אירן כלפי ישראל. העמדה הנוכחית הוכתבה בלהט המהפכה, ולא מעט לצורכי פנים ולרכישת

אהדה מצד הערבים, ויש לקוות שהיא פרשה חריגה ביחסי שני העמים והמדינות.

הנשיא חאתמי, שהביע את רצונו לפתוח דף חדש ביחסי עם העולם, עם ארצות-הברית ועם מדינות האזור, חייב להבין שכוונותיו הטובות ייבחנו בצעדים מעשיים באירן ובזירה הבינלאומית, ולא פחות מכך – במעשיו לבלימת מסע השנאה וההסתה נגד ישראל בארצו. עליו להפסיק את תמיכתה של ארצו בטרור נגד ישראל: בחמאס ובגיהאד האיסלאמי מבפנים, ובחיזבאללה וביחידותיו – מלבנון. אם אכן התכוון חאתמי בהכרזתו המעורפלת לשינוי היחס לישראל ולביטול האיום על קיומה, וינקוט צעדים להמחשת דבריו, יש מקום לצעדים ולתגובה ישראלית הולמת וחובבת לכך. אין לבטל אפשרות של פתרון מדיני גם בנושא חשוב זה. אין זה ריאלי להתעלם מאירן, לרע ולטוב, ואין להתיימש ממנה לחלוטין, גם אם יחסינו אתה עכורים כעת, מאז המהפכה.

אין להניח שאם יוכשרו תנאים הולמים לדרישה ענייני בין נציגי אירן וישראל לקידום היחסים הדרצדדיים, מתוך יחס של כבוד הדדי, שדרישה כזה לא יתקיים. ניתן ואפשר לקיים דרישה כזה על תביעת אירן להחזר חוב ישראלי, כדיון על תביעה נגדית של פיזויים לישראל ונושאים אחרים. אין לגנות יזמה של ראשי דת בישראל ליצור קשרים עם מנהיגי דת אירניים לדיון בנושאים משותפים, כמו זו שנקטו הרב בקשי-דורון ואחרים, אלא לעודדה. מובן שמגעים כאלה, אם וכאשר יתקיימו, מחייבים הכנה רצינית ומתאימה בעזרת מומחים הבקיאים ביחסי אירן-ישראל ובמציאות האירנית, בתיאום עם ארצות-הברית.

אירן מגלמת שתי דוגמאות מאלפות וסותרות בהתייחסותה לעם היהודי ומדינתו שהתרחשו בפרס הקדומה: המן הרשע, שהתכוון להשמיד ולאבד את הגזע היהודי, ושהיהודים והאירנים כאחד מכנים אותו כנציג הרע. והשנייה היא של המלך כורש, שהיה בעל-ברית נאמן ליהודים, סייע להם לגבש את עצמאותם כמדינה והכריז על ירושלים כבירתם. בידי חאתמי, מנהיג אירן המודרנית, להחליט באיזו חלופה הוא בוחר. להחלטתו תהיה השלכה לא רק על יחסי אירן עם ישראל ועם העולם היהודי, אלא היא תוכיח אם אכן בכוונתו לפעול לקידום השלום והביטחון באזורנו ובעולם כולו, ולא רק להצהיר על כך

— כי הא בהא תליא ■

כה אמר כרש מלך פרס כל ממלכות הארץ נתן לי ה' אלוהי השמים והוא-פקד עלי לבנות-לו בית בירושלם אשר ביהודה.

עזרא א', 2